

SCHLOSS HABSBURG EN HET 'FORTINBRAS-EFFECT'

*A*n het begin van de vorige eeuw nam een wel heel ijverige student het op zich om de afstamming op te stellen van aarts hertog Frans Ferdinand, op dat moment de erfgenaam van keizer Frans Jozef. De genealogie die hij opstelde, besloeg drieëndertig tabellen en bevatte meer dan vierduizend voorouders van Frans Ferdinand, teruggaand tot de zestiende eeuw. Maar vanwege huwelijken binnen de familie was er zoveel herhaling dat de student slechts vijftienhonderd verschillende personages aantrof, aangezien veel echtgenoten ook neven waren en echtgenotes nichten. Frans Ferdinand was dan ook via meer dan honderd verschillende voorouders verwant aan de zestiende-eeuwse keizer Ferdinand I en via vijftwintig aan Ferdinands verre nicht, de niet zo gedenkwaardige maar zeer vrome Renate van Lotharingen.¹

De student, die zijn onderzoek had opgedragen aan Frans Ferdinand, praatte de mate van incest van de Habsburgers goed door statistisch aan te tonen dat alle heersersfamilies van Europa vroeger net zo incestueus waren. Hij verontschuldigde zich dat zijn zoektocht zich niet tot eerder in de middeleeuwen uitstrekte. Maar als hij geprobeerd had de afstamming van de aartshertog tot in de elfde eeuw te traceren, dan had hij de namen van enkele honderdduizenden voorouders moeten invullen, want met iedere vorige generatie verdubbelt immers het aantal. Maar hoe dieper onze stu-

dent zou graven, hoe makkelijker zijn taak zou worden aangezien geschreven bronnen steeds schaarser worden en het aantal lege plekken steeds groter wordt. In de tiende eeuw zou de afkomst van de Habsburgers beperkt zijn van de theoretisch honderdduizenden tot in de praktijk een paar schimmige figuren.

Boeken over de vroege geschiedenis van de Habsburgers lijken vaak wel detectiveromans. Er wordt in gespeculeerd dat de bloedlijn teruggaat via de duistere familie van de Etichonen, de eerste hertogen van de Elzas, naar de Franse koningen van het geslacht van de Merovingen, van wie de mythische stamvader in de vijfde eeuw een quinotaurus was geweest, een stier met vijf hoorns. De Habsburgers kunnen echter slechts worden getraceerd tot aan het einde van de tiende eeuw, toen ze in de streek van de Boven-Rijn en de Elzas, langs de grens van het huidige Frankrijk en Duitsland, en in de Aargau, in het noorden van het huidige Zwitserland woonden. Dit hele gebied maakte deel uit van het Heilige Roomse Rijk, behoorde tot het hertogdom Zwaben en was verdeeld in grotendeels zelfstandige gouwen, die op hun beurt verdeeld waren onder een paar graven. De eerste Habsburger over wie we iets met zekerheid weten, was een zekere graaf Kanzelin (ook wel Lanzelin genoemd), die in later geschriften wordt geassocieerd met een kleine burcht in Altenburg, vlak bij het stadje Brugg in het Zwitserse Aargau.²

Na Kanzelins dood rond 990 verdeelden zijn twee zoons Radbot (985-1045) en Rudolf zijn bezittingen. Tot Radbots deel behoorde het dorp Muri, vijfentwintig kilometer ten zuiden van Altenburg. Bij zijn huwelijk schonk Radbot het dorp als huwelijksgeschenk aan zijn bruid Ita (Idda), die er een abdij stichtte voor benedictijner monniken. Ita's vroomheid werd beloond met een rustplaats naast het altaar in de abdijkerk. Ondanks het feit dat het protestantse Bern in 1531 de abdij heeft geplunderd, is Ita's graf daar nog steeds te vinden. Ze wordt in de dood vergezeld door de gedeeltelijke aanwezigheid van de laatste Habsburger keizer en keizerin, Karel en Zita, van wie de harten in urnen worden bewaard in een kapel naast het altaar. Aangezien het hun na de Eerste Wereldoorlog niet was toegestaan om te worden teruggestuurd naar Oostenrijk, liggen Karels stoffelijke resten op het Portugese Madeira, waar hij in 1922 overleed. Die van Zita liggen in de Kapuzinergruft in Wenen.

De abdij van Muri bloeide dankzij de goedgeefsheid van de gelovigen en van haar stichters. Ze vergaarde bezittingen in meer dan veertig dorpen in de omgeving en bezat een schatkamer vol relieken, waaronder

beenderen van meer dan honderd heiligen en martelaren en fragmenten van het Ware Kruis, van de tafelen waarop de tien geboden geschreven waren en van de pilaar waarnaast Pontius Pilatus over Christus had geoordeeld. Nakomelingen van Radbot en Ita beschouwden dit alles echter als hun persoonlijke bezit. De abdij, gesticht en rijk gemaakt door hun familie, telde als een 'propriëteitsklooster' – hier lag de begraafplaats van de familie en werd de mis voor hen gelezen en zij benoemden de abt. Zelf namen ze de taak van beschermheer of *Vogt* ('voogd', ook wel 'rentmeester' of 'advocaat') op zich, in ruil waarvoor zij door de abdij werden betaald.³

Radbots zoon Werner (1025-1096), die later 'de Vrome' zou worden genoemd, hield nauwlettend nieuwe trends in het kloosterleven in de gaten, zoals die overwaaiden van de grote abdijen in Cluny in Frankrijk en Hirsau in het Zwarte Woud, die obediëntie (strikte gehoorzaamheid aan God), continu gebed en losmaking van de wereld propageerden. Werner, die teleurgesteld was in de broeders van Muri, die (zo wordt ons verteld) kwamen en gingen wanneer ze maar wilden, haalde monniken uit het Zwarte Woud om een voorbeeld te stellen. Maar zijn eerbiedig bedoelde ingreep werkte averechts. De hervormingsbeweging van de kloosters was nooit uitsluitend gericht op het moreel van de monniken. Ook werd het recht benadrukt van hoge geestelijken om de religieuze instellingen te beheren en de beweging was tegen de praktijk van leken om kloosters te beschouwen als hun persoonlijk eigendom. Dit druiste in tegen Werners belangen, die begreep dat hij alle controle over een klooster zou gaan verliezen waarin zijn familie zoveel had geïnvesteerd.⁴

Midden jaren 1080 kwam hij met een privilege op de proppen, waarvan hij zei dat het zes decennia eerder was geschreven door zijn oom (of mogelijk oudoom), bisschop Werner van Straatsburg. Het privilege gaf de zogenaamde auteur, de bisschop, de eer de abdij te hebben gesticht en de functie van *Vogt* tot in de eeuwigheid te hebben toegewezen aan zijn familie. Het namaakprivilege werd vastgesteld tijdens een bijeenkomst van de voorname mannen van de Aargau en later in Rome bevestigd door het college van kardinalen. Om hun verhaal enige geloofwaardigheid te schenken, stelde een groep monniken die Werner trouw waren gebleven, een necrologie samen met daarin de doden voor wie de mis moest worden gelezen. In de necrologie werd de naam van bisschop Werner benadrukt in rood, terwijl Ita niet eens werd genoemd. De stichting van de abdij werd dus niet aan Ita gekoppeld, maar aan de bisschop, waaruit de rechten

voortvloeden die in het privilege werden genoemd dat zogenaamd in zijn naam was opgesteld.⁵

De voorwaarden van het valse privilege werden in 1114 goedgekeurd door de keizer van het Heilige Roomse Rijk, de zogenaamde Roomse keizer, Hendrik V. Bij deze gelegenheid voegde de keizer hier echter het voorbehoud aan toe dat de beschermheren van de abdij nooit beter mochten worden van hun plicht, noch zich mochten bemoeien met het beheer van de abdij. Vanaf dit moment werd Werners erfgenamen de macht over de abdij geleidelijk afgenomen. Om ervoor te zorgen dat ze er intussen niet vandoor zouden gaan met de eigendommen van de abdij, stelden de monniken een gedetailleerde lijst samen van hun bezittingen en beschreven ze stuk voor stuk hun kostbare relieken. Ook maakten ze een verslag over de vroege geschiedenis van Muri, waarin de stichtende familie werd afgeschilderd als een bende plunderaars en dieven, die land aan de abdij hadden geschonken om hun schuldige geweten te sussen. Hoewel er mogelijk enige waarheid school in de verhalen die de monniken van Muri opschreven, cultiveerde hun werk het idee dat de eerste Habsburgers slechts roofridders waren, die volgens een moderne beschrijving ‘moordend en plunderend door het land trokken’.⁶

Landeigenaren stichtten kloosters als gebedenfabrieken waar missen eindeloos vaak werden herhaald om hun zielen snel door het vagevuur te jagen. Om zich op aarde te beschermen, bouwden ze kastelen. Terwijl versterkingen voor die tijd eerder burchten waren geweest van aarden wallen, werd het vanaf de elfde eeuw mode om torens te bouwen van hout en steen. Hun doel was de omgeving te verdedigen, te domineren en te intimideren, maar kastelen waren ook symbolen van de toenemende onafhankelijke macht van edelen. De Zwitserse Aargau behoorde tot de dichtst met kastelen bezaaide gebieden van middeleeuws Europa. Aan het einde van de negentiende eeuw telde een oudheidkundige niet minder dan zeventig stenen versterkingen, waarvan de meeste oorspronkelijk al van voor 1300 stamden, op een gebied van nauwelijks 1400 vierkante kilometer. De Aargau had ze ook nodig: dankzij de vruchtbare grond en de controle over de wegen die door de Alpen liepen bekeken de buren de streek met hebzucht.⁷

De legende vertelt dat Radbot op een dag op valkenjacht was en zijn favoriete havik kwijtraakte. Op zijn zoektocht naar het dier stuitte hij bij toeval op een uitstekende rots aan de rivier de Aare aan de rand van zijn landerijen, een plaats die bijzonder geschikt leek om een versterking op te

bouwen. Radbot noemde het fort dat hij daar liet aanleggen, de Habichtsburch, de Haviksburcht (*Habicht* of *Habuh* in Oudhoogduits betekent havik). In de korte vorm Habsburg werd dit de naam en in de loop van de tijd werd het toponiem omarmd door Radbots nakomelingen. Eeuwen later wist het verhaal van Radbots havik en de oorsprong van het kasteel nog steeds het romantische voorstellingsvermogen te prikkelen. De eerste Engelse historicus die een geschiedenis van de Habsburgers schreef, aartsdiaken William Coxe (1748-1828), schreef zijn eigen inspiratie toe aan het zien van Schloss Habsburg en vergeleek zichzelf met Edward Gibbon toen die de ruïnes van het Forum Romanum aanschouwde.⁸

Schloss Habsburg, dat op een steile helling is gebouwd, is nog steeds een indrukwekkend bouwwerk, ook al is het getransformeerd tot restaurant met parasols op de kantelen. Het verhaal over Radbots havik moet echter een andere oorsprong hebben. De naam Habichtsburch komt voor het eerst pas in de jaren 1080 voor. Oorspronkelijk had de naam vermoedelijk niets van doen met een havik, maar met *Hafen*; het kasteel lag bij een doorwaadbare plaats, een Hafen of voorde, in de Aare. Bovendien was 'Habsburg' in zijn verschillende vroege vormen (Havechisburg, Havichsberg, Havesborc enzovoorts) slechts een van de plaatsen die voorkomen in de lijst van titels waar de familie prat op ging. Toen zij elders bezittingen ging vergaren, zakte Habsburg op de lijst om uiteindelijk verloren te gaan in de kluwen namen van de talloze bezittingen van de familie. De naam Habsburg kwam pas weer boven in de achttiende eeuw, in een tijd waarin het mode was om zich te beroepen op de voorouders, en werd pas echt gangbaar met Schillers populaire historische ballade 'Der Graf von Habsburg' (1803). Tot die tijd was de enige familie die de naam Habsburg consequent had gebruikt, die van de graven van Denbigh in Warwickshire, Engeland. Deze totale parvenu's verzonnen ambitieuze afstammingslijnen en cultiveerden valse buitenlandse titels in de hoop wat meer glans te geven aan hun naam.⁹

Schloss Habsburg was geen roversnest, maar bedoeld als woonhuis en militaire vesting. De oorspronkelijke kern van het kasteel was een vierkante stenen woontoren van ruim achttien bij dertien meter, waarvan de muren aan de basis bijna twee meter dik waren. Daaroverheen werd later een vier verdiepingen tellend woonhuis gebouwd, dat aan de noordoostelijke zijde was verbonden met een vierkante verdedigingstoren. Aan het einde van de twaalfde eeuw werd om het woonhuis en de verdedigingstoren een lange muur opgetrokken, waardoor een binnenplaats ontstond. Rond deze tijd werd ook een tweede toren gebouwd ten westen van het woonhuis,

dat de kern zou worden van een afzonderlijk complex, waaraan een zaal en woonverblijven werden toegevoegd. Het is dit latere bouwwerk waar de toeristen komen, van de rest is niet meer over dan een stapel stenen.

In de tweede helft van de dertiende eeuw kwamen de Habsburgers steeds minder in het kasteel – ze verbleven liever in de Lenzburg, dat tien kilometer zuidelijker lag. Maar ook zetelden ze wel in Brugg, waar Werners achterkleinzoon Albrecht de Rijke (o. 1199) al eerder de Schwarzer Turm had gebouwd (die er nog steeds staat) en later het kasteel op een heuvel in Baden, Aargau (nu een ruïne). Men verbleef liever in Brugg en Baden dan in Schloss Habsburg, aangezien de nabijheid van markten de bevoorrading makkelijker maakte. Het oude Schloss Habsburg was intussen toegewezen aan vazallen van de Habsburgers en gesplitst in twee afzonderlijke versterkingen. In 1415 werd het hele complex veroverd door de stad Bern.

De kern van de Habsburgse bezittingen lag vlak bij de plaats waar Aare, Limat en Reuss samenvloeien, rivieren die in de middeleeuwen alle drie bevaarbaar waren. Hier lag ook het kruispunt van wegen die de Zwitserse Hoogvlakte verbonden met het laagland. De opening van de Gotthardpas aan het begin van de dertiende eeuw maakte het handelaren uit Noord-Italië mogelijk om via Luzern en de Aargau op de grote jaarmarkten van Champagne en Vlaanderen te komen. Alles bij elkaar bezaten de Habsburgers tientallen tolkantoren die deze handel, vooral in wol, kleding, metalen en vis, afroomden. Het plateau van de Aargau was bijzonder vruchtbaar en de boeren die het land bewerkten, betaalden de Habsburgers pacht, zowel in geld als in goederen, en ook nog eens leges voor het recht om voedsel en hout uit de bossen te halen, graan te malen en vee te weiden. In een vroeg veertiende-eeuws register uit een dorp niet ver van Schloss Habsburg lezen we: 'De twee pachters in Windisch zullen jaarlijks als pacht betalen twee pakken rogge ieder, samen een bussel, twee varkens, waarvan de ene acht schellingen waard is en de andere zeven schellingen, twee lammeren, ieder waard achttien stuivers, vier kippen en veertig eieren.' (Twaalf stuivers zijn samen één schelling en een bussel is ca. vijfendertig liter.)¹⁰

Elders op de Habsburgse landerijen in de Aargau behoorde tot de verplichtingen van de boeren betaling aan de heer van drie schellingen 'voor de eerste nacht van de vrouw'. Nationalistische geschiedkundigen hebben boeven nodig en in Zwitserse verhalen hebben de Habsburgers traditioneel die rol vervuld. Die drie schellingen werden later opgeblazen door Zwitserse geschiedkundigen, die dit beschouwden als een vernederende belasting geheven door hun vroegere Habsburgse heren ter vervanging

van een vernederend seksueel recht. Het *droit de seigneur* is echter een wel lustige uitvinding van latere generaties. De drie schellingen waren domweg een betaling die werd gedaan bij het trouwen en verschilde niet van het vastengeschenk dat werd gegeven aan het einde van carnaval. Het was in de rest van Zwitserland net zo gebruikelijk. De lasten van de Habsburgers op de boeren werden trouwens niet erg streng geïnd en in de loop van de tijd vervielen er vele. De pachters in Windisch werden zeker niet overbelast.¹¹

In de dertiende eeuw was het grootste deel van het inkomen van de Habsburgers afkomstig uit de tolheffingen, vooral die, die werden geheven op de bruggen in Baden en Brugg. Daarbij kwamen inkomsten uit het spreken van recht. In het register van eigendommen en inkomsten dat aan het begin van de veertiende eeuw werd opgesteld voor alle Habsburgse bezittingen, werd dit recht gewoonlijk als eerste genoemd – ‘te beboeten en op te eisen, en te oordelen over diefstal en geweld’. Aangezien boetes en inbeslagnames vaak naar de heer gingen, was dit een belangrijke inkomstenbron. Met hun rijkdom konden de Habsburgers andere landeigenaren in dienst nemen. In ruil voor het dienen als vazal kregen ze een kasteel of het recht er een te bouwen, dat ze dan bezetten namens hun Habsburgse opperheren. In de veertiende eeuw bezaten de Habsburgers zo’n dertig kastelen tussen het Meer van Konstanz tot de linkeroever van de Rijn en de Elzas, aan ieder waarvan dorpen, landerijen en boerderijen waren verbonden. De Habsburgers waren nadrukkelijk niet de ‘arme graven’ uit de fantasie van sommige geschiedkundigen.¹²

Om te beginnen waren de Habsburgers een van de vele adellijke families in de Aargau. Geschiedkundigen schrijven hun opkomst gewoonlijk toe aan politiek. In de twaalfde eeuw steunden ze keizer Lotharius III, (die regeerde van 1125-1137), hertog van Saksen, tegen diens rivalen de Hohenstaufers, op grond waarvan Lotharius de familie nieuwe bezittingen schonk in Boven-Elzas plus de prestigieuze titel landgraaf. In het midden van die eeuw bedachten ze zich en liepen ze over naar de Hohenstaufers. Werner II, de kleinzoon van Werner I de Vrome, stierf in 1167 bij Rome terwijl hij vocht voor de Hohenstauffer keizer Frederik I Barbarossa. Zijn zoon Albrecht de Rijke (o. 1199) en zijn kleinzoon Rudolf de Aardige (ook wel de Oude of de Goede genoemd, die overleed in 1232), steunden respectievelijk de aanspraken van de erfgenamen van de Hohenstaufers Filips van Zwaben en Frederik van Hohenstaufen. Later financierde Rudolf Frederiks veldtocht die erin resulteerde dat hij in 1211 de macht greep in het

Heilige Roomse Rijk en uitgeroepen werd tot keizer Frederik II. Beloningen volgden – een huwelijk met een lid van de Hohenstaufen-familie, de genadige beslissing van Frederik II om peetvader te worden van de kleinzoon van Rudolf de Aardige en nog meer landerijen in het zuidwesten van het Heilige Roomse Rijk.

De opkomst van de Habsburgers was echter nog meer te danken aan wat genoemd mag worden het 'Fortinbras-effect'. In de laatste scène van Shakespeare's *Hamlet* liggen alle helden dood op de grond en precies dan komt prins Fortinbras uit Noorwegen om de vacante troon op te eisen, waarop hij 'enige herinneringsrechten' heeft; zijn vader was immers door Hamlets vader vermoord. Net als Fortinbras kwamen de Habsburgers de zaak opvegen toen verder iedereen was omgekomen. In de twaalfde en dertiende eeuw trouwden ze met hun naburige heersersfamilies in Zwitserland en Zuidwest-Duitsland. Toen al die families begonnen uit te sterven, deden de Habsburgers een beroep op hun 'herinneringsrechten' en verkregen deels of geheel de vacante bezittingen van de families Lenzburg, Pfullendorf en Homburg. Hoewel de Habsburgers in het begin slechts een deel van de nalatenschap van de Lenzburgers in bezit namen, kwam het land dat ze in 1170 zo verkregen, samen met de erfelijke titel van graaf. Tot op dat moment hadden de Habsburgers die titel alleen als eretitel gedragen.¹³

Maar de belangrijkste toevoeging aan de Habsburgse bezittingen in het zuidwestelijk deel van het Heilige Roomse Rijk kwam toen de familielijnen van de Zähringers en de Kiburgers in respectievelijk 1218 en 1264 uitstierven. De Zähringers waren gezworen vijanden van de Hohenstauffers en hun bezit was aanmerkelijk; het strekte zich uit van het Zwarte Woud tot Savoye. Na de dood van de laatste hertog, Berthold V, werd het bezit van de Zähringers verdeeld. Een groot deel ging naar de Kiburgers vanwege het huwelijk van Bertholds zus met een Kiburger. Maar in 1264 stierf de mannelijke lijn van de Kiburgers ook uit. Aangezien zijn moeder een Kiburger was, kreeg graaf Rudolf van Habsburg (1218-1291), de kleinzoon van Rudolf de Aardige, het grootste deel van de nalatenschap, dat tussen Zürich en het Meer van Konstanz lag, in handen. Met de eigendommen van de Kiburgers kwamen die van de Zähringers, inclusief dat deel van de erfenis van de Lenzburgers dat de Habsburgers een eeuw eerder waren misgelopen.

De territoriale basis van de Habsburgers was zwakker dan een lijst van hun bezittingen suggereert. Hun gronden en landerijen lagen niet aaneen-

gesloten, maar werden onderbroken door landbezit van de kerk en landerijen van andere opperheren, en door steden en vrije dorpen. Sommige bezittingen werden door de Habsburgers verpacht, andere werden in leen gegeven aan dienaren en functionarissen als inkomen. Pachten en andere rechten waren vaak verkocht of verpacht in ruil voor een eenmalige vergoeding. De complexiteit en veranderingen in zelfs maar een klein deel van het Habsburgse grondbezit maken het moeilijk het geheel te bevatten als een uniform en verenigd adellijk goed, aangezien ieder fragment in een afzonderlijke relatie stond met de Habsburgse heerser. Toch waren de Habsburgers in het midden van de dertiende eeuw de machtigste familie in het hertogdom Zwaben. Hun bezittingen liepen van Straatsburg tot het Meer van Konstanz en van de Aare tot de beboste dalen van de Alpen, dus van wat nu de oostgrens van Frankrijk is tot de Oostenrijkse westgrens, en omvatte het grootste deel van het noorden van Zwitserland. Het was vanaf deze brede strook bezittingen dat de kleinzoon van Rudolf de Aardige, graaf Rudolf I, de meest ambitieuze onderneming van de Habsburgers tot dan toe lanceerde: de verovering van het Heilige Roomse Rijk zelf.¹⁴

De Habsburgers hadden het geluk dat de wegen en tolposten tussen Italië en Noord-Frankrijk in hun kernland lagen. Ook in hun politieke verbintenissen waren ze zeer fortuinlijk. Maar achter die eerste groei van de Habsburgse macht lag hun genealogische duurzaamheid. Zoals de nijvere student van de stamboom van Frans Ferdinand leerde, waren de Habsburgers overlevers. Generatie na generatie produceerden zij erfgenamen; als er geen zoon was, dan was er altijd wel een neef. Met een lange levensduur kwamen gelegenheden de eigendommen in beslag te nemen van minder duurzame families waar ze waren ingetrouwd. In de daaropvolgende eeuwen zouden de Habsburgers biologisch erg fortuinlijk zijn en zouden zich nog andere Fortinbras-gelegenheden voordoen. ‘Wie heeft het over overwinningen als het om overleven gaat?’ vroeg de Oostenrijkse dichter Rainer Maria Rilke (1875-1926) zich af. In het geval van de Habsburgers was het hun overleven dat hun hun eerste overwinningen bracht.